

“צנע על כל שעל”:

משטר הקיצוב בעיתונות הילדים במדינת ישראל בראשיתה

“לא שמת בחיבור שלך אף נקודה. מדוע?” שאל המורה בקריקטורה מאוגוסט 1950 את אורי-מורי, גיבור השער האחורי של דבר לילדים, ואורי-מורי השיב: “שר הקצוב בקש לחסוך נקודות!” הלצה זו על פנקסי הנקודות שהיו נהוגים בתקופת הצנע היא רק דוגמה אחת מני רבות שטליה דיסקין נתנת במאמרה, הבוחן את אתגרי משטר הקיצוב בעשור הראשון למדינת ישראל ומתאר כיצד הוצגו בעיתונות הילדים המרכזית של התקופה. כך, בין היתר, היא בודקת כיצד תיווכו לילדים במדינה הצעירה את משטר הצריכה המגביל, מה היה טיבו של התפקיד החברתי שהועידו מבוגרים לילדים בימי מחסור על רקע שגשוגו של השוק השחור, ובאילו דרכים הנחילו להם את הצורך לכבוש את הכמיהה למוצרים נכספים ולגייס כוחות גוף ונפש להתמודדות עם הקשיים.

בעולם המערבי בשלהי שנות ה־40. השקפה רווחת זו דגלה בתכנון חיי המשק הלאומי כנקודת מוצא, ונבעה מניסיונות מוצלחים של כלכלה המתוכננת בידי המדינה – הן במדינות התעשייתיות ששאפו להבטחת היציבות הכלכלית והתעסוקה, והן במדינות החדשות שכמהו לשגשוג עם המעבר ממשק של זמן מלחמה למשק של ימי שלום. זאת, בצירוף מורשת המשק המלחמתי בארץ – פרי התקופה הסוערת שעברה על היישוב במלחמת העולם השנייה ובמלחמת העצמאות – הלמו את תרבותם הפוליטית של מנהיגי המדינה, שרובם, גם אם לא היו סוציאליסטים, הסתייגו ממשטר המבוסס על כלכלת שוק חופשי מלאה.

אף שהצורך בהפעלתו של משטר משפטי של קיצוב דווקא בעת ההיא לא היה חדש – שכן משטר שכזה הופעל בארץ בתקופת מלחמת העולם השנייה ובתקופת מלחמת העצמאות – המעבר מיישוב למדינה היה משמעותי בהקשרו: עתה הוא היה רחב ומקיף מבעבר, והוחל במסגרת של מדינה ריבונית שהטילה פיקוח חמור על אזרחיה. וכך, באפריל 1949 אימצה ממשלת ישראל מדיניות רשמית של קיצוב במצרכים ובחומרי גלם.

בתקופה הקצרה שאחרי כינונה זכתה המדיניות לאמון הציבור ולשיתוף פעולה, אולם בחלוף הזמן מאסו הישראלים במחסור – ועבריינות השוק השחור הלכה והתרחבה. מוצרים רבים הועמדו למכירה בשוק השחור: מזון, חומרי בניין, תרופות, ביגוד, נעליים ואפילו כרטיסי קולנוע. רוב האזרחים לקחו בו חלק, ובאמצעים מגוונים – החל ברכישה

ב־25 בינואר 1950 הופיע בעיתון דבר לילדים השיר הבא: “השם ‘דב יוסף’ – הוא נשא על שפתים, / כל איש וכל ילד אותו רק מזכיר: ‘לי אין בכלל תרנגולת’, ‘ולי חמאה אין’, / אך כל הטענות מתנפצות אלי קיר. // אם גברת רותחת, ממש מתנפחת – / היא אינה מבינה את עקר העניין. / צעירה המדינה, וצריך קצת לסבל, / אך הכל יסתדר – במשך הזמן”¹. את השיר כתבה עדנה סבו, תלמידת כיתה ח’ מנשר, ומילותיו הספורות הן עדות לכך שמשטר קיצוב המזונות ומצרכי היסוד ששרר אז בארץ, ושעליו היה אמון שר האספקה והקיצוב דב יוסף, היה חלק מן הימיום של הילדים והעסיק אותם מאוד.

משטר הקיצוב בעשור הראשון למדינת ישראל, שמוכר גם בשם “צנע”, נוצר על רקע האווירה הרעיונית ששררה

ד"ר טליה דיסקין היא עמיתת הוראה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב ופוסט־דוקטורנטית במכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

דוא"ל: taliakartoun@gmail.com

המאמר הוא עיבוד של חלק מעבודת הדוקטור של טליה דיסקין, “משפט משלנו: חוק ומוסר בעיתונות הילדים והנוער במדינת ישראל, 1948–1958”, שנכתבה באוניברסיטת תל אביב בהנחיית פרופ' אסף לחובסקי. תודת המחברת נתונה לפרופ' אסף לחובסקי, וכן לשופטת המאמר ולמערכת כתב העת **זמנים**.

משפחה מביטה בחלון ראווה של אטליז בתקופת הצנע

המבוגרים. ההיסטוריונית אורית רוזין, שתיארה את ההתייחסות לצנע בקרב הציבור הבוגר, הצביעה על הקשיים שבהם הייתה האוכלוסייה נתונה, על החתירה הבלתי נלאית לאיתור דרכי התמודדות שונות עם המחסור וגם על הפרת החוק הנרחבת. רוזין תיארה את השיח הער שהתחולל בעיתונות היומית ובעיתוני הנשים שיועדו לעקרות הבית, אימהות ברובן. שיח זה כלל קשת תגובות רחבה – מהצעות לדרכי התמודדות פרקטיות, כגון מתכונים ולהטוטי מטבח שנועדו להגדיל את מנות המזון ולהעשירן, ועד הבעת טרונות על המצב והתדיינויות מול השלטונות. טענת הנשים – מהחוגים האזרחיים ומהחוגים הפועליים – הייתה שגזרות הצנע אינן מציאותיות ומסיכות להן מצוקה קשה. כך הובעה זעקתן בעיתון הבקר:

במה מאכילים את התינוקות? את הלחם שלנו אין קיבתם רוצה לעכל. הם רעבים. הם רעבים ממש. והאמהות, דעתן נטרפת עליהן. ברגע שאין לאם לתת לילדה לאכול, היא שוכחת את כל עקרונותיה הפוליטיים, היא פוסקת להיות חברת מפלגה קואליציונית או אופוזיציונית. היא אך ורק אם – שקטניה רעבים. היא מחטטת בכל המבואות המוליכים לשוק השחור. היא משלמת כל מחיר שדורשים ממנה בעד תפוח עץ, בעד חבילת קורנפלור, בעד ליטר חלב.⁴

מבחינת הילדים התאפיין אם כן משטר הקיצוב בהיבטי המחסור המידיים, כמו גם באווירה הכלכלית הסוערת שסבבה אותם: הקשיים הכלכליים בעקבות מלחמת העצמאות, העלייה ההמונית, המשבר החרף שפקד את המשק בשנת 1951 ומימוש תוכנית הבראה שהובילה לתקופת מיתון, שכללה גירעון חמור, אבטלה ופגיעה בצמיחת המשק.

עיתונות הפנאי לילדים – היהודית והעולמית – עסקה עוד מראשיתה באקטואליה, כחלק מראיית תפקידה ככלי חברות המחובר לנעשה בסביבת הילד. בישראל של העשור הראשון למדינה הייתה לעיתונות הילדים גם השפעה על עיצוב אימונם לאזרחות בכלל, ובפרט לערכי משפט ומוסר, ובהם שלטון החוק, שהצנע נקשר בו. אמנם, מן הסתם, עיתונות הילדים לא עסקה רק בצנע – העסיקו אותה עניינים רבים ואחרים מעולם הילדות, למשל: אתרים, נופים ודפוסי חיים במקומות בארץ (בערים, בכפרים, בקיבוצים, במעברות וביישובי הספר) ובחוף-לארץ; ענייני יומיום כגון שגרת בית הספר והגן; נושאים לימודיים כגון טבע, מדע ודברי ספרות כלליים; מידע על העולם וכן תכנים משעשעים ותכנים שעסקו בתחביבים. אך בצד אלה – ולעיתים גם בהשקפה עימם – הופיעה

”מתחת לדלפק” בחנויות, דרך פעילות של ספרים שסחרו במרכולתם ברחובות, לפעמים במקומות קבועים וידועים, והונאה מצד יצרנים שהצהירו על כמויות מזויפות של חומרי גלם, וכלה בהברחת מצרכים. כדי להתמודד עם הפרות החוק הוקם מערך פיקוח מטעם משרד האספקה, וכן הורחבו החיפושים אחרי סחורות מוסתרות, גם במקומות פרטיים במובהק – למשל בסלי נוסעים באוטובוסים, במחסנים ובבתי מגורים – כדי למצוא מיני טובין אסורים. עם זאת, גם מאמצים אלה וגם בתי דין מיוחדים שהוקמו לצורך טיפול בנושא לא יכלו לתופעה. הציבור גם לא נענה להפצרותיו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון, שב־3 באוקטובר 1950 גינה את תופעת הספרות בנאום ברדיו.

בראשית העשור הראשון למדינה העסיק הצנע גם את חברי בית המחוקקים מבחינה מוסרית. היו שראו בו הזדמנות לשינוי המורשת המושחתת של אי-הציות לחוק מתקופת המנדט הבריטי. חבר הכנסת פנחס לוביאניקר (לבוך) ממפא”י, למשל, אמר מעל דוכן המליאה: ”נוכור־נא רבותי: אנחנו התרגלנו בארץ הזאת [...] למשטר של משק־גזל. במשך שנים חשבנו זאת למצווה לאומית [...] כשנכנסנו למדינת־ישראל ולמלחמת ישראל, לא נגמלנו מן ההרגלים של משק־גזל זה [...] תכנית הצנע יש לה ערך רב, אף כי איננה באה לענות על כל השאלות. יש בכוחה לשבור את הפסיכולוגיה של הפקרות ושל נטיה לחיי גזל.”² בהמשך, מבין חברי הכנסת, היו גם מי שחשו מוטרדים מהמסר הקלוקל שתרבות השוק השחור העבירה לאזרחים על התנהלותם ביחס לשלטון החוק, כמו למשל חבר הכנסת קדיש לוז ממפא”י, שאמר: ”יש לשוק השחור השפעה מוסרית מחבלת, המעמידה בסימן־שאלה את עצם כשרו של הישוב ונכונותו לקיים את חוקי המדינה. ירידת האוטוריטה של חוקי המדינה ופקפוק בייעילותה של הממשלה בביצוע הפוליטיקה שהיא קבעה.”³ תקופת הצנע הולידה אפוא מציאות סוערת מאוד.

בחינתם של ביטויי משטר הצנע בעיתונות הילדים נובעת, ראשית, מהרצון לבחון את עולמם של הילדים בתקופה זו, שכן הצנע היה קרוב בצורה מוחשית לילדים – שנחשפו אליו בחיי היומיום שלהם. תקופת הקיצוב הולידה מתח עמוק בין הפרט, האזרח, לבין מוסדות המדינה, בכל הקשור להתערבות השלטון ברשות היחיד, דוגמת הבית והרגלי החיים, ולמעשה גם בגופו ממש – למשל, באמצעות השליטה על תפריט המזונות והרכב המלחחה. במיוחד היה זה מוסד המשפחה, המרכזי כל כך בשכבות אוכלוסייה רחבות עוד מימי טרום הקמת המדינה, שניצב עתה על הרצף בין צורכי הפרט ומאוויו לבין הלאום ודרישות השעה שלו. מציאות זו חלחלה לעולמם של הילדים בני התקופה, שנאלצו להסתפק בקצובות הדלות והיו עדים למצוקות

חיפוש אחר מסחר בלתי חוקי, ירושלים, אוקטובר 1950

זה מזה, בעיקר בשנותיה הראשונות של המדינה, והדבר ניכר גם בהתייחסותם לצנע. ההבדלים ביניהם השתקפו בגישות האידאולוגיות, המגזריות והפוליטיות שהנחו אותם ובמגמות שהם קידמו: דבר לילדים היה הוותיק והפופולרי מביניהם, וקשריו עם ההסתדרות הביאו לכך שניכרה בו השפעת מפלגת השלטון, מפא"י; משמר לילדים שיקף את עמדות המפלגה הסוציאליסטית מפ"ם, שלא אחת התנגדה למפא"י; הצופה לילדים היה קשור בטבורו לציונות הדתית של תנועת "המזרחי", וביקש ליצור חיבור בין חיי קודש לחיי חול; והארץ שלנו, עיתון ילדי החוגים האזרחיים, צעיר העיתונים, היה בבעלות גרשום שוקן, ששימש תקופה מסוימת כחבר כנסת מטעם המפלגה הפרוגרסיבית. כפי שהראתה רימה שיכמנטר בספרה חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה (2014), שעסק בעיתונות

בעיתונות הילדים גם התייחסות בלתי מבוטלת לנושא הצנע.

עם העיתונים המרכזיים בישראל בשנות ה-50, שאותם קראו ילדים רבים, נמנו דבר לילדים (1931), מיסודו של דבר, שהחל לצאת כעיתון נפרד ב-1936), משמר לילדים (של על המשמר, שראה אור החל מ-1945), הצופה לילדים (עיתון הילדים מבית הצפ"ה, שיצא החל מ-1947) והארץ שלנו (שהיה מסונף להארץ, ופורסם באופן עצמאי החל מ-1951).

גישתם הכללית של העיתונים לקיצוב הייתה דומה, מבחינה זו שבבסיסה עמדו הצורך לקיים את משטר הקיצוב ולהוקיע את העבריינים – ספסרי השוק השחור והציבור הבוגר ששיתף עימם פעולה. בדרכים שונות ומגוונות הם עודדו את נמעניהם הצעירים להשתתף בהגשמת יעדי הצנע. עם זאת, העיתונים גם היו שונים

הסתפקות במועט והתגייסות למען ציות ההורים

מייד לאחר הכרזתו הוצב משטר הקיצוב בנושא חשוב העומד על סדר יומם של הילדים, ושלושת עיתוני הילדים שפעלו אז – הארץ שלנו כאמור הגיח לאוויר העולם רק בשנת 1951 – התייחסו אליו במסגרת תפיסת הילדים כשותפים במציאות הכלכלית על רקע בניין הארץ. עורכי העיתונים אימצו את הנרטיב הלאומי – שקידש את עקרון הבטחת זכות הקיום לכל יהודי, ונקשר בשואת יהודי אירופה ובמצוקות יהודי ארצות האסלאם – והציגו אותו כהכרח הנובע מן הצורך הדחוף בקליטת העלייה, בראש ובראשונה באמצעות הסתפקות במועט בין כותלי הבית. ברכה חבס, ממלאת מקום העורך בדבר לילדים, יצרה בטור העורך זיקה בין הצורך לצמצם את הצריכה הביתית לבין המאמץ הכלכלי-לאומי שבקליטת העלייה, ותבעה מנמעניה להשתלב במאמץ הציות לחוק: "כל ארצנו פלה מלאה עולים מארצות רבות ושונות, יהודים שהיו בבחינת פליטים בכל מקום והם חוזרים עכשו הביתה [...] עתה צאו וחשבו איזה סכומי-כסף נדרשים לבצוע תכנית כזאת, ואיזה מאמצי-קליטה נדרשים לשם כך!"⁵ בשביעות רצון גלויה כתבה חבס במקום אחר בעיתון על ילד שסירב לאכול את מנת הבשר שאימו השיגה מחוץ למנות הקצובות, ותבע ממנה להצמצם: "איך אפשר לארגן כראוי את כלכלת הארץ – טוען הוא – אם בכל בית יהיו מפרי חק – וכך שם עצמו פקח קטן בתחומי משפחתו, באמרו: אלה שחקקו את חקי הצנע ודאי בררו יפה את הענין לפני כן ובאו לידי מסקנה, שאין לנו בררה אחרת [...] ובכן, עלי לציית להם ולדאג לכך, שבתחומי משפחתי יהיה הכל בסדר. זה התפקיד המטל עלי – ואמלאנו."⁶ בהזדמנות אחרת כתבה חבס: "תפקידכם, ילדים, בענין זה חשוב מאד. אתם קהל הצרכנים הקטנים. אמנם אינכם מוכרים וקונים, אבל אתם שתפים נכבדים מאד לעניני השוק השחר [...] כלנו רוצים להיות בריאים, עליזים, רעננים. אבל עליכם לדעת כי לא עת למותרות במדינת ישראל. חובתנו להסתפק במועט, גדול כקטן."⁷ משה טביומי, עורך הצופה לילדים, התבטא באופן דומה והטעים: "אין ברירה אחרת, אלא לחיות חיים כלכליים צנועים ולמסור את הכספים המיתרים לצרכי קליטת העליה ובנין הארץ."⁸ אל שניהם הצטרף יעקב רבי מעל דפי משמר לילדים, בכתבו כי הצנע "הוא הכרח. עלינו לחסוך כסף, לוותר על דברים שאינם הכרחיים, כדי לקנות בכסף הנחסך את הדברים ההכרחיים [...] מוטב שאני ואתה והחברים שלנו נוותר על קצת גומי-הלעיסה, ובדולארים שהמדינה מקציבה לשם קניית גומי-לעיסה מאמריקה – ירכשו (גם-כן מאמריקה) הטראקטורים הנחוצים. זהו הצנע."⁹ גם

הילדים החילונית בשנות ה-50 בארץ, הארץ שלנו היה בבחינת חידוש מרענן בשדה עיתונות הילדים וניסה להתבדל משאר העיתונים. בשורתו לעצמו תדמית מרדנית לעיתים, העיתון נקט נימה סאטירית או קרנבליסטית בנושאים שנחשבו למוסכמים, במטרה לאתגר את גבולות הממלכתיות ולהחצין ביקורות על מטרות קולקטיביסטיות במובהק. בצד זאת, קריאה עקיבה בהארץ שלנו מראה כי הוא הפגין בדרך כלל גישה קונצנזואלית-חינוכית ביחס למשטר הקיצוב, גם אם הגוון שנתן לחוויית הצנע של נמעניו היה לעיתים ייחודי.

היחס אל הצנע בעיתונות הילדים התבטא במגוון סוגות הכתיבה שהופיעו בה. ככלל, המדורים בעיתונים סודרו על פי תוכניהם – מה"קשה" אל ה"רך". כך, למשל, טורי העורכים שפתחו את החוברות הציבו נושאים אקטואליים ומרכזיים על סדר היום, כיוונו את הקריאה בעיתונים וגם גייסו את הקוראים והקוראות לפעולה במישורים שונים בחייהם. בהמשך הופיעו טקסטים עיתונאיים (רפורטז'ות), שדיווחו לילדים על המציאות בשטח מעמדות נבחרות; טקסטים ספרותיים (סיפורת ושירה) שסייעו בהעברת מסרים, בין היתר דרך עוררות רגשות ויצירת הזדהות עם דמויות ומצבים; מדורי תחביבים, שעודדו את הילדים והעניקו להם כלים מנחים לעשייה; יצירות מפרי עטם של ילדים – רשימות מאת כתבים צעירים ומכתבי קוראים, שהציבו לפני הקוראים אמות מידה ראויות, תחת עיניהם הבוחנות של העורכים; וכן קריקטורות, רצועות קומיקס ומדורי שעשועים, שהיו אהובים במיוחד על הילדים וגם הכילו מסרים שמעבר להנאה הפשוטה. ז'אנר בולט נוסף היה הפובליציסטיקה, שסיפקה לילדים פרשנות על אירועי השעה. הדוגמה הברורה והעקבית ביותר לסוגה האחרונה הייתה הטור "מבית ומחוץ" במשמור לילדים שכתב יעקב רבי, חבר מערכת על המשמר ובוגר בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה (אחד המוסדות שמהם צמחה לימים, בין היתר, הפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב), שתיווך לילדים את אירועי הזמן בארץ ובחוץ-לארץ בהתאם למשנתו. בכל הנוגע לנעשה בארץ, רבי הרבה לבקר במופגן את ממשלת מפא"י, בייחוד בעניני כלכלה וחברה (לעיתים, כפי שנראה בהמשך, גם ביחס לצנע), ואילו באשר לחוץ-לארץ – ארצות הברית הקפיטליסטית היא זו שהייתה מטרה לחיצוי, ברוח מפ"ם של אותם ימים. אף שהטור הופיע בדרך כלל קרוב לסוף החוברות, ניכר בו מעמדו המרכזי בעיתון, ולפעמים רבי אף כתב את טור העורך במקום עורך העיתון בנימין טנא, שהיה גם ידידו הטוב במשך שנים ארוכות.

אישה קונה בשר באמצעות תלושים, 1949

בעיתונים כמותרות ובהפגנת ענוותנות טהרנית כאידיאל נורמטיבי. במסגרת הרחבה ערכית זו, שאמנם השתלבה בין היתר במודל ההיסטורי האידיאלי של החלוץ, בלטה במיוחד ראיית הצנע כקריאה לצניעות על רקע התפשטות הקיצוב למוצרי הלבשה בקיץ 1950. בעקבות הגזרה החדשה כתבה ברכה חבס במדורה על המצוקה הכלכלית שבה הייתה ישראל מצויה, והדגישה את עקרון הסוציאליזם, הדוגל בצניעות ובהיעדר פינוק:

אפשר להסתפק בפחות לאין שעור מכפי שצרכנו עד עתה. יש בארץ אנשים ונשים, אשר האפשרות בידם לקנות להם בגדים ונעלים חדשים לבקרים, ככל העולה על רוחם. זוהי פזרנות מפרזת, שכרוך בה נוק רב למדינה ולעתידה. האם נכון וצודק הוא הדבר, כי המטבע הזה, הדרוש לנו לקנית חמרי גלם לבתי-החרשת או לחמרי בנין לשפון העולים היושבים באהלים ללא קורת גג

בהודיעו על הרחבת הקיצוב לענף הביגוד, בצד ביקורת צפויה מבחינה פוליטית (אם כי מעניינת כשהיא לעצמה) על הממשלה, כתב במורת רוח על עצם קיומה של תופעת הספסרות: "לפני זמן-מה בא בן-דודי הקטן במרוצה אל אמו ובשורה בפיו: - אמא, באיטליו פלוני נותנים בשר חינם! תמהה אמו תמיהה גדולה, אצה אל הקצב, והנה - אמנם מכרו שם בשר בשפע, אבל לא חינם-אין-כסף, אלא במחיר רב. מדוע, אם כן, אמר בן-דודי ש'נותנים חינם'? - משום שאותו קצב מכר בשר בלי תלושים"¹⁰.

צניעות ברוח הזמן

תיווך משטר הקיצוב לילדים הורחב כשהוטען בערך מרחיק לכת - הצניעות. העיתונים עודדו את נמעניהם לנהל אורח חיים צנוע, שבא לידי ביטוי בהידוק ממשי של החגורה, בהימנעות ממה שנתפס בעיני נותני הטון

לראשם – יוצא לבד לשמלות מהדרות ולרפוד רהיטים מפוארים?¹¹

בהצופה לילדים כתב טביומי כמה שבועות מאוחר יותר ברוח הציונית־דתית שאפיינה אותו: "לא מדינה רגילה, כמדינות העולם, באנו להקים כאן, אלא אנו מחפשים את מלכות ישראל הקדומה. מלכות האמונה במלכו של עולם, מלכות התורה והמצוה, הצדק והיושר, השלום והאמת [...] תהיה עבודתנו כשרה, ללא נצול אחרים וללא רדיפה אחרי רוחים מפרזים. נחיה חיים צנועים בבתי מגורים וברהיטים, במלבוש ובמאכל, ואת השאר נמסור לפרנסתם ולסדורם של אחינו העולים החדשים"¹².

גישתו של משמר לילדים לצניעות הייתה שונה מבחינת נימת הדברים שננקטה בו: יעקב רבי הניף את נס הצניעות החומרית וביקר שורה ארוכה של תופעות שהעידו לדעתו על היעדר צניעות. כדי לחנך את קוראיו לצניעות בקו פרו־סובייטי, הרבה רבי לכתוב על הקפיטליזם האמריקני, ולכוון בעקיפין לערכי ההסתפקות בקיים הרצויים בארץ. למשל, ב־3 בנובמבר 1949 כתב על תחרות זלילה שנערכה בארצות הברית, ובה זכתה ילדה משיקגו, ש"חטפה ואכלה", כלשונה, תפריט ממתקים מגוון:

ילדים בכל ארצות הברית קינאו בה קנאה כפולה: על הדברים הטובים שזללה ועל הפרס ההגון שקיבלה, אבל ילדים אחרים, שאוהבים לא רק לאכול, אלא גם לחשוב מעט, לא קינאו כל־כך בילדה בעלת הפרס. הם נדו לה קצת: סוף־סוף, מי יודע מה התרחש בקיבתה אחרי התחרות [...]. שנית: בזמן שברוב ארצות העולם נהוג צנע, ובכמה ארצות רעבים ילדים ומבוגרים ללחם, נראה להם – לאותם הילדים שאוהבים לא רק לאכול, אלא גם לחשוב – שזלילה כזו של דברים טובים היא חטא [...]. במקום התחרות של זלילה אולי יותר מתאים היה לערוך התחרות של עזרת ילדים מארצות־שפע לילדים בארצות־מחסור.¹³

בהזדמנויות אחרות כתב רבי על הפיתוי שברכישת מכוניות מפוארות תוצרת ארצות הברית – המכבידות על המשק הלאומי הישראלי, ובאות על חשבון חומרי גלם לתעשייה הישראלית ורכישת מצרכי מזון חיוניים (2.2.1950), וכן האשים את ארצות הברית בבזבזנות, למשל בעקבות השמדת קילוגרמים רבים של תפוחי אדמה בידי מגדלים אמריקנים שחששו מהורדות מחירים (9.2.1950), או בגין החלטת יצרני הדלק – לשיטתו, אמריקנים קפיטליסטים – לצמצם את הפקת הנפט, מסיבות דומות (19.11.1952). ברוח זו, הוא ביקר נמרצות אורה תל אביבי עשיר ששילם

18 אלף לירות על ברגי זהב – ושיבצם בדלתות ביתו ובחלונותיו (19.1.1950).

נושא הצניעות העסיק את העיתונים גם ביחס לתופעה שרווחה בשנות הצנע, של קבלת חבילות מקרובים או מידידים מארצות הברית. כך, למשל, הופנתה לקוראי הצופה לילדים שאלה ביחס למידת המוסריות הטמונה בקבלת אותן חבילות "מאמריקה": במדור "מה דעתך?" – שריכו יוסף וולק, ושבנו נקראו הקוראים להגיב לשאלות בענייני משפט ומוסר – הובאה שיחה בין שתי נשים, האחת צידדה בנוהג קבלת החבילות וטענה ש"כך עושים כולם", והשנייה התנגדה לקבלת החבילות, שהיו בעיניה בבחינת סממן לראוותנות ולהתפארות בזויה. הקוראים התבקשו להכריע ביניהן (20.2.1952). כמעט כל הכותבים פסלו את נוהג החבילות, בטענה של היעדר צניעות, והיו שקשרו אותו במפורש עם עבריינות השוק השחור (19.3.1952). דילמה נוספת שהובאה באותו מדור נגעה לילד יוחנן, שקיבל מדודו שבאמריקה שעון יקר: במדור נשאל אם "נכון" לעונדו בתקופת הצנע (מצד שני, הקשה וולק, "מתנה הבאה לידך אל תגנוזה", 4.8.1954). רוב תשובות הקוראים חתרו לפשרה שבבסיסה צניעות – יוחנן יוכל לעונד את השעון, אך יימנע מלהתפאר בו (1.9.1954).

בעיתונים הופיעו גם יצירות ספרות שהעבירו מסרים בדבר הצניעות. לפעמים השתייכו יצירות אלה לז'אנר האגדות והציגו עלילות שהיו רחוקות לכאורה מישראל של שנות ה־50. במשמר לילדים הופיעו סיפורים על צניעות וחיסכון כעניין שבשגרה, בייחוד סיפורי עם רוסיים וסיניים שלקחיהם בצידם, וגם רשימות ביקורת ספרות שבהן היה אפשר למצוא עקבות להתוויות להסתפק במועט. למשל, בהמלצה על הספר פתחו את השער מאת קדיה מולודובסקי, כתבה "עדה", ככל הנראה לאה גולדברג, שכדאי לקרוא את הספר – שראה אור לראשונה בשנת 1945 – קריאה מחודשת, ושיבחה את נימת ההצטמצמות שבו, בצד השמחה על הקיים. למרות עיסוקו בילדי הגולה, קשה לראות את הרשימה במנותק מהרצון להנחיל לילדי הארץ מסרים על צניעות ומתינות:

שירים רבים ושונים יש בספר, אך כולם מספרים על ילדים עניים, ילדי־יהודים בגולה – ואם כי קשים חיהם – אין הם נדכאים. לא! יודעים הם לשאוב גיל מחבית שבחצר, משמשיה כחלחלת ואפילו מעיל ישן ובלה, העובד מ"דור לדור", משמש נושא ל"בדיחות הדעת". אכן, יודעת קדיה לחשוף את האור, הבוקע מאפילת חיי העוני והדלות. קדיה נוסכת אומץ בלב הקורא לשאת גורל קשה בראש מורם.¹⁴

בדיקת תא מטען בחיפוש אחר מזון מוברח המיועד למכירה בשוק השחור, 1949

ההתנגדות לשוק השחור

עיתוני הילדים הקדישו מילים רבות להוקעת הספסרות ששטפה את הארץ בתקופת הקיצוב, והקוראים יכולים היו ללמוד בין היתר על היכרות הצנע בעבריינות השוק השחור. בדבר לילדים בלטה התופעה במיוחד, בצורת מסרי תעמולה ישירים ששובצו בעמודי החוברות באופן שנראה כאקראי. הם הזהירו מפני השתתפות בשוק השחור וקראו למלחמה בו, בעברית מחורזת ובאות מוגדלת ומנוקדת: "תִּזְהַר מִהֶגְרַר בְּיָזָם הָעֵכוֹר! / הִתְרַחֵק מֵצִוְלָה! / אֵל תִּהְיֶה לְשִׁנְיָה! / הִצְטָרֵף לְלוֹחֲמִים בְּשׁוּק הַשְּׁחוֹר! / תֵּן יָדְךָ לְחֻזֵק פְּלִפְלֵת הַמְדִינָה!"; או: "לֹא תִהְיֶה הַפְּקוּרֹת בְּשׁוֹר וּמְכוֹר! / אֵל יִהְיֶה חֲלֵקֶךָ עִם הַשׁוּק הַשְּׁחוֹר!"; או: "בְּבִקְרָה, בְּעָרֶב – שְׁמֹר וְזָכוֹר / הִלְבֵּן אֶת פְּנֵיו שֶׁל הַשׁוּק הַשְּׁחוֹר!"; וכן: "לֹא נִתֵּן לוֹ מְרָגוּעַ, לְשׁוּק הַשְּׁחוֹר! / נִדְרְפֶהוּ כָּל יוֹם, עַד נִפְהוּ אָחוֹר!"¹⁵ גם דיווחים על סחורות אסורות שנתגלו ועל התפתחויות ביחס לחיי הנוער – למשל על התגייסות תנועות הנוער למלחמה בשוק השחור – לימדו את הילדים כי המלחמה בו נחוצה. במשמר לילדים ביאר רבי באריכות את המושג "שוק שחור", שנקרא כך, לפיו, לא משום שאפשר לקנות בו מוצרים שחורים – שהרי יש בו, כך כתב, ביצים, סוכר לבן וגבינה לבנה. עליית הביקוש על ההיצע מפתה את הסוחרים להרוויח יותר בשוק השחור, המשיך, ויצרם הרע גובר עליהם. רבי התבטא בחומרה: "העוסקים בשוק השחור – כמוהם כגזלנים, אם לא גרועים יותר. שכן אם גוזלים ממך זוג נעליים, או כוס-חלב, תוכל לקנות אחרים תמורתם. ואלו אנשי השוק השחור מונעים ממך לפעמים את האפשרות להשיג כל זוג-נעליים, כל כוס-חלב."¹⁶ בהארץ שלנו נכתב באחד מגיליונותיו הראשונים מ־1951: "מחובתם של התושבים לוותר על חיי נוחיות ורוחה, להסתפק במועט ולא לתת את ידם לשוק השחור ההורס את משק הארץ. על ידי כך יעזרו למדינה להתגבר על המחסור ולחלק את הסחורות הנמצאות במדינה חלוקה שווה וצודקת בין כל התושבים."¹⁷ משה טביומי מהצופה לילדים, לעומתם, "שידך" בין הצורך להילחם בשוק השחור לבין המקורות, וגייס לרטרוריקת ההווה את הנביאים, חכמי התלמוד והפוסקים שלחמו במפיקעי השערים, אשר התעשרו על חשבון סבלו ורעבונו של הזולת.¹⁸

ביקורת וטרקום

ציוד העיתונים בצנע אין משמעו שהם לא התבדחו או לא הביעו ביקורת ביחס אליו. אדרבא, בחלקם בלטו דגשים

פוליטיים ומגזריים, שאופיינו בלגלגנות ואף בארסיות. הארץ שלנו, עיתון ילדי הבורגנות, ביקש לאוורר את השיח על הצורך לקיים את צו השעה, והתייחס לצנע פעמים אחדות באופן אירוני. כך, למשל, בפתח הגיליון הראשון להופעתו (31.1.1951), פנה העורך מרדכי קשתן אל הילדים בטון מיתמם כשהזמין אותם להימנות עם קוראי העיתון החדש והביע נכונות לנסוע במכוניתו ולפגוש כל אחד מהם באופן אישי – אך הוסיף שהמחסור בבנוין מונע ממנו מלעשות כן. טון דומה עלה גם מכתבה עוקצנית ומשעשעת מאת שמעון צבר, "מה זה דג פילה" (7.2.1951), שהעיד כי דעתם של הכותב ושל העורך שהתיר את הפרסום לכל הפחות אינה נוחה מגישה נטולת הומור לצנע. בטורו גם שיתף עורך העיתון בנימין תמוז את הקוראים הצעירים בהתלבטות אם, כעיתון ילדים, לגיטימי מבחינתו להעיר על דברים שיש בהם כדי לעורר ויכוח בתחום הבית והמשפחה, ובפרט לגבי הטפה לילדים להימנע ממותרות על רקע המצב הכלכלי בארץ – שהייתה מנת חלקם של העיתונים האחרים, אך ככל הנראה לא עלתה בקנה אחד עם השקפת

עולמם וצורכיהם של הוריהם הבורגניים של קוראי הארץ שלנו (2.12.1953, 16.12.1953).

שונה הייתה גישתו הביקורתית של משמר לילדים, שערך הבחנה בין מה שראה כצורך בציות לגזרות מצד האזרחים לבין הגשמת משטר הקיצוב בידי הממשלה. באחד מטוריו דימה רבי את מציאות הקיצוב לזו שתוארה במעשייה הידועה "אלוף בצלות ואלוף שום" מאת ח"ג ביאליק, שלגישתו התגשמה בחסות החוק (היצירה עצמה מבקרת, בין היתר, את איווולתה של האנושות על תאוותיה הקטנות והגדולות, ובמיוחד הזלילה, הסביאה והחמדנות).

אפשר היה לסבול אותה, כתב, אלמלא יושמה באורח שפגע בסקטור החקלאי ובפועלים, שנדרשו לייצר תפוקה גבוהה בשל הגידול באוכלוסייה אך נאלצו לוותר על זכויות שלא בצדק (9.6.1949). בהזדמנות אחרת, כשהתייחס לדיכוי שביתת הימאים, ביקר רבי את הממשלה; הפושעים האמיתיים במדינה הם ספסרי השוק השחור, ולא הימאים, כתב: "יש ויש מחבלים אחרים בארץ הזאת – הספסרים ואנשי השוק השחור, המוצצים את לשד העם, המפריעים בעסקיהם האפלים לבניין המדינה ולקליטת העולים. מדוע אין השלטונות נלחמים כמו־שצריך במחבלים האמיתיים האלה? וודאי, יותר קל להילחם בימאים מאשר בספסרים, כי הם, הימאים, גלויים לעין ואינם מתחבאים".¹⁹

ביקורתו של משמר לילדים על הממשלה בהקשר של אכיפת משטר הקיצוב באה לידי ביטוי לעיתים גם בכתיבה הספרותית – כך, למשל, בסדרה בהמשכים עוד ישובו מאת מרדכי אמיתי, שפורסמה בין ינואר למאי 1955. הסדרה עסקה בתופעת הירידה מן הארץ, והתמקדה במשפחתו של ילד שהיגרה לארצות הברית. בשיחה בין האם לדוד מאמריקה צוטטה האם כאומרת שמי שיש לו כסף יכול לאכול בארץ בשר בכל יום, ובהזדמנות אחרת אמר האב לדוד שהממשלה כושלת במילוי תפקידה, שאם לא כן "כי אז היו קצת פחות ספסרים וקצת יותר עבודה".²⁰ עם זאת, ובצד הביקורת הפוליטית שמתח משמר לילדים על יישום מדיניות הצנע, ברור היה מהכתיבה שהוא מצדד בקווי היסוד של משטר זה, ומוקיע את הספרות מכול וכול.

בדומה, למרות הטון הביקורתי של הארץ שלנו, גם בו הובעה ביקורת חמורה על הספרות עצמה ועל מי שמאפשר אותה – קרי, המבוגרים. כך, למשל, בדבריו של תמוז, שחשש מהידרדרות מוסרית של ילדים שנחשפו לתרבות השוק השחור של הוריהם. בראש השנה תשי"ב התייחס תמוז בטורו לתופעה של ילדים שסחרו בגליונות הארץ שלנו במחירים מופרזים. מרירות ואכזבה קשה מילאו את ליבו, כתב, כשנוכח לגלות פרקטיקה פסולה זו, שאותה קשר לתופעת השוק השחור של המבוגרים:

ארצנו נתונה עתה במצב כלכלי קשה והשוק־השחור, הנפשע וההרסני, הוא מוסד שאחדים מתושבי המדינה נוקקים לו; אפשר שילדים אמללים אלה, – שעשו מה שעשו בגליונות "הארץ שלנו" – אינם אשמים: ראו שמבגרים מסימים עושים כך ונתפתו. יהיה אשר יהיה: הרבה צער וכאב ועלבון הסב לכלנו, במערכת, המעשה הזה והננו מאמינים כי עושינו יהיה דובר יפה־יפה. ואין לכם יום יפה מראש השנה להרהורי תשובה וחרטה.²¹

השוק השחור בסיפורי הילדים

כאמור, גם דברי ספרות שהופיעו בעיתונים גייסו את נמעניהם לטובת הגשמת גזרות הצנע. מתוכם, היו שנכתבו בזיקה ממשית לשוק השחור. בכתיבה הספרותית הועברו מסרים ברורים על מקומם של הילדים מול המבוגרים ועל הצורך בפעילות אקטיבית שלהם. כך, למשל, גויס הדגם הספרותי של החבורה לשירות המלחמה בשוק השחור בסיפור מאת משה בוק שפורסם בהצופה לילדים, "קבוצת 'לבנון' נלחמת בשוק השחור", שממנו יכלו הקוראים ללמוד על נחיצותן של הלשונות על מבוגרים מפרי חוק (18.3.1953). דוגמה אחרת הייתה הסדרה בהמשכים "אלה קורות החבר'ה", גם היא בהצופה לילדים (13.1.1954–26.5.1954), שגיבוריה היו ילדים שבראש מעייניהם עמדה המלחמה בספסרי השוק השחור. מחבר הסדרה חיים אליאב, שכבר היה מוכר אז כמי שכתב ספרי מתח חבורתיים אחרים (דוגמת הסדרה עלילות ילדי העיר העתיקה, שפרקים ממנה הופיעו באותו עיתון), כרך את הנושא באריזה מותחת שכללה מבצעי הימלטות ומרדפים עד ללכידתם הבלתי נמנעת של המבריחים בידי הילדים הנועזים.

סיפור בולט נוסף, מאת שמואל שיחור, שהיה חבר מערכת הארץ שלנו, פורסם בעיתון זה לקראת יום העצמאות בשנת 1953, ובו תוארה התכנסות בהשתתפותם, בין היתר, של עולה חדש, ערבי מנצרת, כומר נוצרי וסוחר יהודי־ישראלי. בשיחה ביניהם שטח כל אחד בתורו את טענותיו על מעמדו כעת לעומת מצבו לפני קום המדינה: העולה דיבר על הפרנסה הבאה בקושי, הערבי על היותו מיעוט, הכומר על היותו מיסיונר, והסוחר – על כך שהמדינה לכאורה מאלצת אותו להפך את החוק בפעילות ספרותית כדי להתקיים. לבסוף התרתח עליהם המחבר, הזדקק במלוא קומתו ולסוחר אמר: "אתה הסוחר – עליך לשנן לעצמך: העצמאות איננה 'עסק טוב'. המדינה לא ניתנה לנו כדי שאתה תוכל להגדיל את הונך. העצמאות [...]. היא נכס תרבותי".²²

ילדים כותבים על הצנע

אם ובנה קונים סחורה במכולת באמצעות תלושי מזון.
אוקטובר 1949

הצורך בציות לגזרות הקיצוב עלה גם ממכתבי ילדים לעיתון, שבהם הם הצהירו באורח חמור סבר על הצורך במלחמה עיקשת נגד השוק השחור. למשל, אורי ורנר, תלמיד כיתה ו' מבתי-ים, שמכתבו לדבר לילדים זכה לכותרת "מלחמה לנו בשוק השחור!", כתב: "האנשים המוכרים והקונים בשוק השחור הם חסרי לב [...] ויוצרים מצב של אי שוויון. [...] גם אנו מוכנים לעזור לשלטונות, אם יסבירו לנו בדיוק – איך" ²⁵. ילדים אחרים תלו את האשם בשגשוג השוק השחור בצרכנים, וקראו לקוראים למלחמה בו. כך, למשל, כתב בלהט תלמיד כיתה ח' מאחד מבתי הספר "תחכמוני" להצופה לילדים: "אינני מטיל את האשמה כולה על הסוחרים, כי על הקונים, כי הם אשמים יותר, בזה שהם קונים סחורות במחיר מופקע ובוה שהם מסייעים לסוחרים [...] ברחמנות לא נחסל את השוק השחור, לא בשתיקה מחסלים פשע אלא במסירתם לטיפול לשומרי החוק. בזה נעזור לעקירת הנגע מהישוב

הצנע נכח בעיתונים גם בכתיבתם של ילדים. למשל, במדור "מה דעתך?", שכוכר ערך יוסף וולק בהצופה לילדים, נשאלו הילדים אם לגיטימי שאביו של ילד שהיה מן המהדרין במצוות ירכוש יין לקידוש בשוק השחור, או שמא ראוי כי לאור המצב בארץ יקדש על הפת בלבד (12.12.1951). בבסיס השאלה עמדה כמוכח השניות, שהייתה לכאורה אינהרנטית לעיתון זה, בין חוקי המדינה לחוקי האל. מעניין כי כמעט כל הילדים שתשובותיהם פורסמו כתבו לעיתון שאביו של הילד צדק בכך שלא קנה את היין, מן הטעם של "מצווה הבאה בעבירה". לפי תשובה אחת, "השוק השחור מחליש את כלכלת המדינה. האיש התומך בשוק השחור עובר על חוקי המדינה. הוא חי באושר [כך] בזמן שהאחרים חיים בעוני ובצמצום". לפי תשובה אחרת, "מפקיעי השערים חושבים שיהודים דתיים יקנו יין בכל מחיר. עלינו להטעות אותם ולא לקנות בשוק השחור. גם בזמן שביית המקדש היה קיים, הבינו החכמים שמותר לוותר על הקרבן ולא לקנותו במחיר מופקע. קל וחומר שאביו של יוחנן צדק, כי יוכל לקים את המצוה גם באופן אחר, בקדשו על הפת בלבד" ²³.

בדילמה אחרת שהובאה במדור (28.4.1954) תוארה סיטואציה שבה פקח גילה תרנגולת באוטובוס, עניין שהיה אסור באותם ימים בלא הרשאה. התרנגולת הייתה שייכת לאדם זקן, אולם חייל שהיה במקום התנדב לקבל את האחריות עליה ואמר שהוא מביא אותה לאימו החולה. לאחר דין ודברים השאירה הפקח בידיו, וכשהפקח ירד מהאוטובוס החזיר החייל את התרנגולת לזקן. שאלת הצופה לילדים לדעתם של הקוראים הייתה אם צדק החייל כשהשתמש בזכויותיו היתרות כלפי הזקן, כמצוות "והדרת פני זקן" הכתובה בתורה (ויקרא יט, כב). עם פרסום תשובות הקוראים התברר שגם כאן צידד יוסף וולק בציות להתוויות משטר הצנע; "כמה טוב", כתב, "שלא כל הקוראים בוחרים בדרך בה הלך הפעם מיודענו [...] יחידים בלבד מחייבים את התנהגותו של החייל" ²⁴. גם הילדים שציידו בהתנהגות החייל, דיווח וולק, הודו שהיה צריך לפנות למשרד האספקה ולקבל רישיון. הסברי הילדים העידו על כך שהקדישו לנושא מחשבה רבה, ומרביתם הוקיעו את התנהגות החייל בזמן הצנע, דווקא בשל מעמדו המיוחד. "תחת להביא למדינה תועלת ולכבד את חוקיה", כתב ילד אחד, "הוא מזלזל בחוק המדינה ומרמה את הפקח". לסיכום צייטט וולק בשביעות רצון קבוצת כותבים צעירים שכתבה כי החייל לא צדק במעשיו משום שעבר על חוקי המדינה, וכן משום שבתורה כתוב כי אסור לשקר.

ולקיים מה שכתוב: 'ובערת הרע מקרבך!'²⁶ עוצמתה של הפנמת ההתנגדות לשוק השחור עלתה גם ממכתבם הארוך של שלושה ילדים מחיפה, אף הם בני כיתה ח', שכתבו במשותף להארץ שלנו בזכות העבודה החקלאית, והטעימו: בעוד שבמצרים פלאחים כמהים לעבודה, הרי שבשראל מגישים לאנשים כמו על מגש של כסף בית לגור בו, אדמה ותמיכה חקלאית, ובכל זאת עוסקים רבים מהם במסחר בלתי חוקי.²⁷

אופטימיות, הומור והוקעת ההתלוננות

קידום משטר הקיצוב נעשה גם בצורה שעודדה את הילדים להבין כי המצב אינו בכי רע כפי שאולי היה עלול להיראות להם. במדור "מפה ומשם" בהצופה לילדים ביקש זאב גנון לשכנע את הקוראים כי היו ימים שבהם מוצרים רבים הנחשבים "כיום" הכרחיים כלל לא היו קיימים בעולם, וכך להשיג פרספקטיבה "ראויה" על מה שנתפס כמחסור: "עקרת הבית, מודאגת מאוד כשאין לאל-ידיה להשיג לתפריט המזונות שלנו כל מיני פרי מגדים מארבע כנפות הארץ העולים למדינה ב'אוצרות קרח'", כתב, והוסיף כי בסוכר החלו להשתמש רק במאה השלוש-עשרה, בתפוחי אדמה ובטבק – רק מעת גילוי אמריקה, בקפה ובתה – במאה השבע-עשרה, ובגפרורים – במאה התשע-עשרה.²⁸ גם בהארץ שלנו, תחת הכותרת "כרטיסי מזון לפני 3000 שנה", כתב א' תורג'מן שהצנע הוא למעשה המצאה עתיקה, ושמקבילות לפנקסי הנקודות היו עוד בסין (ממשי), במצרים (מפפירוס) וביוון (מאבן). תחת השמש אין כל חדש, כתב, בבקשו להרגיע את הקוראים ו"ללמד אותם פרופורציות" על הצנע של תקופתם: "ואתם – ספרו נא לאמא על כרטיסי מזון אלה, ואמרו לה – שכדאי לה לשמוח

על כי כיום כרטיסי המזון הם כה נוחים לשימוש".²⁹

רכיב חשוב וחיוני אחר שאפיין את הכתיבה לילדים בתקופת הקיצוב היה דיווח על התפתחויות חיוביות במשק הישראלי, בוויקה ישירה ועקיפה לצנע. כך סיקרה הכתבת הוותיקה דבורה אילון-סירני בדבר לילדים את ביקורה במחלבת נהריה (לימים, שטראוס) מתוך גישה חיובית הפונה כלפי העתיד, כשדיווחה בשמחה על חידוש מבורך במחלבה: גבינה צהובה חריפה, מן הסוג שבדרך כלל ניתן בקיצוב, שעתה קל יהיה יותר להשיג.³⁰ כמו כן הופיעו בעיתונים רפורטז'ות שהכירו לילדים מפעלי תעשייה מקומיים רבים – מיובל-גד ועד משכית.

בדומה, וכעולה גם מן השיר המופיע בפתח מאמר זה, בעיתונים הובאו גם יצירות מאת ילדים שביטאו עמדה מפויסת כלפי מציאות המחסור והתבוננות בחצי הכוס המלאה. כך

כתבה רחל זקוביץ, בת 11.5 מחיפה, במכתב שהודפס בדבר לילדים: "צנע, צנע במדינה, / בארצנו הקטנה. / צנע, צנע על כל שעל. / מן החוט ועד שרוך נעל. / תוצרת חוץ אסור לקנות, / לכל דבר – מדות קטנות. / הכל, הכל בועיר אנפין, / הכל, הכל – טפין, טפין. // אך כל אדם גבון / ידע: אין זה אסון, / כי על-ידי כך המדינה תחשל, / יעבר זמן מה – המצב יוקל. // תתפתח תעשייה, יפרח המסחר, / וכלם יראו: מועיל הדבר. / כי אנו מדינה צעירה, צעירה, / הנהגנו צנע – כי אין בררה".³¹

תלונות מצד ילדים לא התקבלו באמפתיה אלא עוררו דברי ביקורת: לילדה בת עשר וחצי שהתלוננה בפני מערכת הארץ שלנו על הלחם הניתן בקיצוב, כי לא פעם הוא נגוע במיני לכלוכים – סיגריות, רמשים ואבנים – ולכן יש להשליכו, ענה העיתון כי "יש אנשים המבזבזים לחם בלא סיבה מספקת, או מאכילים בו עופות ובעלי חיים".³²

דרך התמודדות פרקטית ואופטימית עם מכשולי הצנע העמיד צבי אבי-דן מדבר לילדים, שנגע בבעיה כאובה בתקופה זו: הקושי להסתגל לתפריט המזונות המוגבל. אבי-דן הציע לטפל בבעיה באמצעות הנחלת שינוי תודעתי בילדים, כשעודד אותם להפגין פתיחות למאכלים שעד כה נמנעו מאכילתם, והציג את החיסרון כיתרון. במאמרו "אל תסתפקו במועט" (7.5.1952) קרא לילדים "להסתפק במשופע" – כלומר, לדבוק במזונות עונתיים ולא להתפנק. אגב כך, כתב, יפתחו הילדים טעם אגין ויפעלו לקימום האומה. "הפיכת הלימונים ללימונדה" הייתה, מבחינתו, אמצעי לחיזוק משטר הקיצוב.

אופטימיות והשלמה עם גורל הצנע נרשמו גם בחגים. העורכים שיגרו לילדים מסרים על חשיבות הצנע וסיבותיו המוצדקות. בפסח בשנת 1951 כתב למשל יעקב רבי כי "השנה אנו אוכלים 'הא לחמא עניא' – זה 'הלחם העני של הצנע'", אבל הזכיר שליוצאי הגלויות בהווה אין סיר בשר להתגעגע אליו כמו יוצאי מצרים בשעתו, שכן רק מעטים הניחו אחריהם כל-טוב בארצות הגלות.³³ בסביבות ראש השנה תשי"ג הופיע בהארץ שלנו איור של אלישבע גדל במסגרת כתבה על תקוות לשנה החדשה, ובו אישה הצוחקת צחוק גדול כשהיא עומדת בתוך ערמת מזון, ומעליה הכיתוב: "עקרת הבית תטבע בשפע...".³⁴

ההתמודדות עם גזרות הקיצוב בעיתוני הילדים נעשתה גם באמצעות הומור, למשל בשירים שהופיעו בעיתונים וניסו להעביר את המסרים הדידקטיים בדרך משעשעת. כך היה השיר "תורת צנע" מאת יוסף אחאי שנפרס בדבר לילדים על פני עמוד שלם ועסק במשמעת הקיצוב לחיות מחמד: השיר הטיף כי יש ללמד את גורי החתולים בבית את הלכות הצנע, היינו ללמדם לצוד עכברים כדי שלא

ישתו מהחלב המוקצב לתינוקות ולקשישים (1.6.1949); כך הייתה גם הפואמה הארוכה "הצנור שנבקע" (בחתימת מ' יוסי, ככל הנראה יוסי מרגלית), שתחילתה בעמוד השער של דבר לילדים והמשכה בתוך החוברת, על צינור שנבקע והוחלף אחרי שהדבר התאפשר רק בצרכנייה, ובמחיר הוגן. הפואמה לימדה את הילדים כי עדיף לרכוש מוצרים בצרכניות – מגור חנויות מפוקח, שלפי האמור בעיקר בדבר לילדים, עיתון שקהל קוראיו האופייני השתייך להסתדרות והורשה לקנות בהן, השוק השחור התקשה לבלב בו, בניגוד למכולות הפרטיות (21.2.1951).

קריקטורות, קומיקס ושעשועים

נושא הקיצוב זכה להתייחסות גם במדורי הקריקטורות והקומיקס ובמדורי השעשועים, שהופיעו בדרך כלל לקראת סופן של החוברות ושבהם פתחו ילדים רבים את טקס הקריאה בעיתונם. גיבור השער האחורי של דבר לילדים, אורי-מורי – שאיר אריה נבון – מימש פרקטיקה של מחזור, שנועדה לסייע בהצטמצמות: במקום אחד יצר סירת מפרש מצמיג (6.7.1949), ובאחר יצר אוניית כיס (24.8.1949). במקום שלישי יצר אורי-מורי ארון "לפל" וגם לן בו, בקריצה לאופנת "לפל" שהוקמה כדי לאפשר היסכון בביגוד (22.2.1950). בהזדמנות נוספת פורסמה קריקטורה שבה אורי-מורי חוסך בפיוסוק בנקודות בחיבורו. בתגובה אמר לו המורה: "לא שמת בחבור שלך אף נקודה. מדוע?" ואורי-מורי ענה לו: "שר הקצוב בקש לחסוך נקודות!"³⁵ זמן קצר לאחר החלת הקיצוב בלבוש, איר אורי-מורי ליד ילדה בשמלה מנוקדת, ומעליו הכותרת: "אוצר של נקודות..."³⁶ במקרה אחר הופיעה הקריקטורה שכותרתה: "אורי-מורי נלחם בשוק השחור" – כשבידו מברשת הטבולה בצבע לבן.³⁷ בהזדמנות נוספת הוצג אורי-מורי החוסך בניזן כשהוא רותם מכונת לחמור (22.11.1950). בקריקטורה "מעיל גשם – צנע' של אורי מורי", צוירו כמה ילדים החוסים תחת מעיל אחד (20.12.1950).

קריקטורות מאת אריה נבון שהופיעו בדבר לילדים וקראו לחיסכון; העליונה התפרסמה באוקטובר 1950 והתחתונה בדצמבר 1950

גם בהצופה לילדים השתמשו בנשק ההומור כדי להילחם בקשיים ובמצב הרוח הלאומי הירוד. גיבור הקומיקס יוהר המפוזר, למשל, נהג להיכשל במלאכות הבית ולבזבו מצרכי יסוד כגון ביצים, חלב ומצות בפסה, וכן לעשות מעשי "חושם" הקשורים במצרכים חסרים, כגון ליבוי אש מדורת ל"ג בעומר במי כביסה במקום בנפט. גיבור קומיקס אחר, דן ההרפתקן, מצא דרך רבת תושייה להתגבר על המחסור בבגדים ובהיעדר נקודות: את שתי חולצותיו הקרועות גזר למרובעים בקו ישר, חיבר את הטלאים ויצר

בגד מיוחד, שבו, כך נכתב, יכול היה לשחק דומינו. בשנת 1953 פורסמה בהארץ שלנו סדרת קומיקס בשם "אפרים חד עין" שכתב שמואל שיחור ואיירה אלישבע גדל. בסדרה, שמבחינת הזמן מוקמה בתקופת הצנע, גוללו השניים את עלילותיו של ילד בעל עיני רנטגן שבשירותיו השתמשו השלטונות, בין היתר כדי למגר הברחות מוצרים המיועדים למסחר לא-חוקי.

דוגמה בולטת במיוחד לשעשוע בעיתונים נרשמה במשמר לילדים, עיתון שעורכו התנגד לפרסם קומיקס, משום שזוהה לדעתו עם ארצות הברית הידועה לשמצה. בשעשוע המדובר הופיע איור של אישה נאה, שפקחים, כך נכתב לצידו, גילו שהיא מחביאה סחורות, ולפיכך צופה מהקוראים לראות את פרצופה האמיתי במהופך – כאישה

איור "משחקי" שהופיע במשמר לילדים בשנת 1950. מימין: אישה נאה, אך פקחים גילו שהיא מחביאה סחורות, ולכן כשהופכים את האיור מתגלה פרצופה האמיתי (משמאל; במקור הופיע האיור שמימין)

גישה דומה עלתה מהדברים שכתב לדבר לילדים סופר הילדים, המחנך והמורה הידוע לטבע אליעזר שמאלי. שמאלי ציטט את שירו הנודע של יהודה קרני, "עגבנייה", בדגש על המילים: "אי, אי, אי, אי, / ארצנו ענייה [...]", והטעים:

אלו חזרנו על [...] מלים נוקבות אלה יום-יום במדינתנו הצעירה – והיתה פגה המרירות שבלבותינו ועשן-הטרוניות היה מתנדף ומתפזר כערפלי-בקר. ודאי: ילד בארצות-הברית של אמריקה, מזונו טוב יותר מאשר תפריט-ארוחתו של ילד בישראל, [...] וכמו כן] חולות זהב אין בארצנו [...] אין לנו עפרות-ברזל ונחשת, אך יש לנו אדמה, הרבה אדמה [...] הנה אנו עומדים עתה על סף הקיץ. ואפשר לשתל עכשו בגנה עגבניות, חצילים, פלפלת ותרד ניוֹלְנְדִי. ולזרע אפשר מלפפונים, קשואים, שעועית, אבטיח צהב ואבטיח אדם ועוד ועוד. ומה קל יותר מלהכין ערוגה לשתל בה כמה שתילים, או לזרע בה זרעים אלה או אחרים?⁴⁰

שמאלי דחק בילדים להקים גינות ירק, ועירב ביוזמה גם את מומחי העיתון: "ילדים הזקוקים לעצה והדרכה

כעורה וזקנה. האיור והטקסט שלידו, שתפסו כרבע עמוד, הצמידו לספרות קונוטציה שלילית וכרכו את הפרת החוק בדחייה פיזית, וגם באופן שלפחות בימינו מעורר תהיות של תקינות פוליטית מבחינה מגדרית וגילית.³⁸

הקמת גינות

ציפייה משמעותית שהביעו העיתונים בתקופת הצנע הייתה שהילדים יקימו גינות בחצרות בתיהם. העיתונים דרבנו את הילדים לאספקה עצמית של ירקות ופירות וגם לגידול חיות בית מניבות, בייחוד תרנגולות, שיוכלו לספק ביטחון תזונתי במטבח המשפחתי המדולדל ולייתר את פניית ההורים לשוק השחור. מגמה זו השתקפה בטורי העורכים; בנימין תמוז, עורך הארץ שלנו, גולל באחד מטוריו את סיפורה של אישה שדבקה בעבודת הגינה למרות זלזול מצד עוברים ושבים: "הכל יודעים מה קשה מצבה הכלכלי של מדינת ישראל [...] תשאלו: מה זה נוגע לנו? מה יכולים אנו לעשות? התשובה אולי תצחק אתכם: גדלו גינות ירק [...] גם בתנאים הנוכחיים נוכל לספק את צרכינו [...] ותהיה סיסמתנו: גינה קטנה למען עצמאות גדולה."³⁹

בענין גדול ירקות, יפנו את שאלותיהם למערכת 'דבר לילדים' – התשובה לא תאחר לכוא", הוא כתב, ועודד את הקוראים:

לא יעברו אלא כחדשים, והרי מלפפון ירק בבקר ובערב, עגבניה וחציל לארוחת הצהריים, ואבטיח לקנוח-סעדה. אמא לא תבזו שעות לעמידה בתור ונפשה תשקט, כי סלה מלא תמיד ירקות טריים. הארוחה תהיה מוכנה בשעתה, והירק רענן ועסיסי, טוב למאכל ונעים לעין – ושלוש ושלוה בבית ואין מתלוננים.⁴¹

מגמת העיתונים לעודד הקמת גינות התבטאה גם בפרסומם של מדורי גינון. כך בטוריו של המורה לטבע אמוץ כהן בדבר לילדים, שלעיתים יוחדו לטיפוח הגינה הפרטית והתמקדו בגידולים אכילים, וכן בטוריו של ישראל גילוני בהצופה לילדים. בגיליון הארץ שלנו מ-19 בספטמבר 1951 הגדיר מדור הגינון "עשה לך גינה" את ההתייחסות לצנע כאל מערכה משפחתית, שהילדים שותפים לה: "מחסור בפירות וירקות צפוי לנו בחודשים הקרובים [...] שקדו על עבודת הגינה! ספקו את תצרוכת המשפחה בירקות, ואמא לא תצטרך לעמוד בתור, להתעייף ולהתעצבן."⁴²

עידוד לגידול עצמי של ירקות בגינה הופיע גם ביצירות ספרות שהודפסו בעיתונים, למשל בשירי משוררים, כמו גם בשירים ובמכתמים מאת ילדים, שהתפייטו על גינות מאכל שהקימו בחצרות בתיהם. בשירים ככבו עגבניות, מלפפונים, בצל ירוק, חסה, כרוב וגם אפונים מתוקים, שמקורם בגינות-צנע שהקימו ילדים. במכתבים ארוכים סיפרו הילדים על עבודת הגינון המפרכת אך המשתלמת, עודדו את הקוראים ליטול יוזמה ולהקים גינות משלהם, וגם דיווחו על מאמציהם לגדל עופות. כך כתב ילד למערכת דבר לילדים על הקמת לול בשכונתו ביוזמת הילדים, שבו שוכנו התרנגולות של התושבים (7.9.1949), ואילו ילדה אחרת כתבה לדבר לילדים בנימה חיובית ופרקטית, ללא טרוניה ממשית על הגזרות: "יום אחד ישבתי וחשבתי לי: באמת, מה שמוקצב לנו אינו מספיק. שלוש ביצים למבוגר ושש ביצים לילד?! והחלטתי: אגדל תרנגולות, ותהיינה לי ביצים. וכך היה. עכשיו יש לנו ארבע תרנגולות ותרנגול אחד. התרנגולות מטילות יום-יום ביצים."⁴³

גם למשמור לילדים – שיחסית לעיתונים האחרים לא היה שותף אקטיבי בעידוד הגידול הביתי (אולי משום שפנה בעיקר לילדי ההתיישבות העובדת, במיוחד בקיבוצים) – חלחלו אלמנטים משיח הגינות הפרטיות. כך, למשל, ב"שיר הגננית" מאת המשורר זרובבל גלעד,

שהתפרסם בעיתון ונועד לעודד את הילדים לא לוותר על הקמת גינות למרות הקשיים שבדרך: "בגנתי שתלתי עגבנית / אדמת לחיים. / באו עורבים שנים / נקרו, נקרו, נקרו / ועקרו / את אדמת הלחיים. // בגנתי זרעתי חמנית / יפת עינים. / באו זרעיות שנים / נקרו, נקרו, נקרו ועזרו את יפת העין. // בגנתי נצבתי ומעדתי ביד, / באו טל ורוח / וברכו עמל-היד. / – 'גורו, גורו, גורו!' / קראתי אל הזרעית / ולעורב הרשע – / ובגנתי צחקו שוב / חמנית עם מבט זהוב / ועגבנית אדמונית חדשה."⁴⁴

הקריאה בעיתונים מלמדת שקדחת גינות נועדה לפקוד את הארץ. על האפקט הוויראלי שבהקמת הגינות הביתיות ועל מרכזיותן בשיח על הצנע בעיתונים אפשר ללמוד, למשל, גם משער מאויר בדבר לילדים, שהוקדש לנושא, והוכתר בכותרת: "גינה ליד כל בית / סיפור בחמשה ציורים". את המלל לשער כתב אוריאל אופק ואייר אותו נחום גוטמן, ונראו בו דן ורות, אח ואחות, כשהם מקימים גינה בחצר. בהשראת גינתם המוצלחת הקימו גם שני ילדים אחרים, נורית וגדי, גינה משלהם, מעבר לגדר (23.4.1952). כדי לעודד את קהילות הקוראים לגדל את מזונם באופן ביתי, כתבו העיתונים על "מגן דוד ירוק" – יוזמה אורחית לגידול עצמי של ירקות ופירות במשקי הבית. את היוזמה קידם התעשיין יזם חיים לייבוביץ. לייבוביץ גייס את משרד החקלאות לתקצוב פרויקט של גינות בחצרות הבתים והיה מעורב במיזמי תחרויות לעידוד הגננות. הצופה לילדים, למשל, דיווח על הקמת הארגון ברוח אוהדת, הגדיר אותו "אגודת-אח למגן דוד אדום" וציין שלייבוביץ עצמו זרע עגבניות, בצל ושאר ירקות על גג ביתו שברחוב הירקון בתל-אביב (19.3.1952). העיתונים הקפידו לפרט את התפתחות הגינות שהוקמו, לדווח על פעילותה השוטפת של האגודה, לבשר על עבודתה הצפויה ולעדכן בדבר מיזמים תחרותיים, שלפחות בחלקם חברי מערכות העיתונים גם שימשו שופטים.

מקום מועט בלבד הוקצה בעיתונים למגמות חתרניות של התנגדות לטיפוח הגננות (ולציות לצנע בכלל), ואם הופיעה התנגדות כזאת – היא נוצלה לכתיבה דידקטית. כך, למשל, ב"מכתב ותשובה בצדו" הגיב אליעזר שמאלי למכתב שכתבה לדבר לילדים הילדה רות קולודני, תלמידת כיתה ז' מחיפה. במכתבה ערערה רות על תביעותיו, שהופיעו ברשימה שבה עודד ילדים מכל רחבי הארץ, כולל מהמעברות, להקים גינות ירק. בכל הכבוד לצנע, כתבה – הכרמל שבו היא גרה אינו מתאים לגידולים, ילדים עירוניים מתקשים בגידול ירקות, ילדי מעברות חסרים את האמצעים לכך, ועוד טענות מטענות שונות. שמאלי ענה לה בטון מחנך. בנצלו את השררה הביין-דורית

נעדרה מהכתיבה אמפתיה מפורשת לסבלן של הנשים שנשאו בנטל הדאגה למשקי הבית והתמודדו עם הקיצוב מבחינה פרקטית.

עזרה לנזקקים "אמיתיים" – עולי העלייה ההמונית ואחרים

מאפיין נוסף של הכתיבה לילדים בשיאו של הצנע היה גיוסם של הקוראים והקוראות לעזרה לנזקקים. ההתייחסות לנזקקים – עולים ברובם, שהוצגו כמתקשים ללחום את מלחמת ההישרדות היומיומית – הצביעה על רצון לסייע להם, וגם לצייר את מצבם של ילדי הוותיקים כטוב יחסית, לטענת בהם תקווה ולעודד אותם להפעיל את הוריהם. מטרות אלו באו לידי ביטוי בכתיבה ועודדו רוח פעלתנית ונמרצת. נותני הטון בעיתונים ביקשו מנמענייהם לתרום מבגדיהם לעולים החדשים שבמעברות, ופנו לילדי הוותיקים כדי שישפיעו על הוריהם להשתתף במבצעי "קורת גג" ואחרים, לאירווח ילדי המעברות בחורף. בדבר לילדים בלטה בחורף 1950 התגייסותה של הסופרת והמשוררת מרים ילן (שטקליס), לימים כלת פרס ישראל הראשונה לספרות ילדים (תשט"ז), שכתבה לקוראי העיתון בנימה מלאת רגש:

הצער והבושה משועים בי, ואינני יכולה עוד לשתוק. אני מדברת על הילדים במעברות, ואני אומרת לכם: ילדים, אני מתבישת בכם. אני מתבישת בכלנו. אתם, היושבים בבתים מתוקנים, יבשים וחמים, השוכבים במטות נקיות וישנים שינה טובה, שלווה ובטוחה, איך שכחתם אתם את הילדים ההם? הילדים החסרים מיטה נקיה, החסרים פינה יבשה וחמה, החסרים קורת-גג מעל לראשיהם? אני מהלכת ברחובות עירי [תל אביב], ואני מתבישת. אני רואה ילדים רבים, מלובשים יפה, ומנועלים יפה, ילדים עסוקים בלמודיהם ומשחקיהם, שבעים, שקטים ובטוחים. איך אשמח בהם, והרי רואות עיני לבי את הילדים שם, הרועדים בקור, ברוח, בגשם הזועף, הילדים אשר בריאותם בסכנה וחייהם בסכנה. השכחנו הכנסת אורחים מהי?⁴⁸

העיתונים תמכו במבצעים אלה בעזרת טקסטים מסוגות שונות, כגון בסיפורת. כך, למשל, בסיפור "אני מורה" מאת יצחק בון, שהופיע בהצופה לילדים (4.5.1950), תיאר הילד שמעון כיצד הופגנה בביתו הכנסת אורחים לעילא כלפי ילד-עולה בתקופת הצנע. באותו עיתון, בסיפור בהמשכים "יומנו של גדעון" מאת בנימין צביאלי, הובאו רשמיו כבן למשפחה מארחת במסגרת המבצע

של מבוגרים כלפי ילדים, חיזק את הנורמה הרצויה של גידול עצמי, ושלח מסר שאינו משתמע לשתי פנים גם לשאר הקוראים: "אם תבקרי פעם בקרית-ענבים ובגליל המערבי, תראי במו עיניך, שאפשר להחזיר להרים הקרחים והשוממים שבארצנו את הודם וכרמלם. ותנכחי, שבמקום הסירה הקוצנית גדלה ומשגשגת הגפן [...] חסר לנו בארץ רק סממן אחד ורצון שמו, כדי שתחת הנעצוץ יעלה ברוש, תחת הסרפד יעלה הדס ותחת הסירה הקוצנית יעלו עגבניה, מלפפון וקשוא".⁴⁵

וכך, בצד העובדה שעבודת האדמה הייתה חלק מהאתוס של העברי החדש עוד לפני מדיניות הקיצוב, הרי שבתקופת הצנע התחזק אתוס זה והפעילות החקלאית נעשתה אמצעי לחיבור הצעירים למציאות ולהתמודדות עימה, כעין ביטוי מקומי ל"גינות הניצחון" (Victory Gardens) שהונהגו באירופה, בארצות הברית ובקנדה מראשית המאה העשרים בעיתות מצוקה ומחסור.

הפעלת הדמיון: מלאכת יד

העיתונים השתמשו גם באמצעים דוגמת מדורי מלאכת היד כדי לסגל את הילדים למשטר הצנע. באלה הובאו המלצות לעבודות כפיים פשוטות מחומרים זמינים, כיד הדמיון הטובה. למשל, במדור "תבונת כפים" מאת רחל ביאלר שהופיע בדבר לילדים נכתב בסוכות בשנת 1952 על קישוט הסוכה: "נשתדל לקשט את סוכתנו ב'דברי צנע' ולא נצטרך אפילו להשתמש בנייר צבעוני יקר, שקשה להשיגו". את הדברים הנחתה גם גישה של שימוש בקיים: "נשתמש בחומר המצוי לאורך חוף הים ואינו עולה בכסף; יש רק לאספו; פנתי לצדפיים פתוחים".⁴⁶ למעשה, עוד לפני כן, לקראת פורים 1952, נכתב במדור מלאכת היד "במו ידיך" בהארץ שלנו מאת "עליזה":

אני מציעה לכם להראות רשימה זו לאמא [...] משום שאני מתנבאת מראש, שהאמהות, ברגע שאך תפתחו את פיותיכם למשש את הדופק בדבר חליפת פורים, יתנו עליכן בקולן פה אחד: 'וכי מהיכן אכשף לכם חליפת פורים?! אין נקודות, אין אריגים וגם כסף אין!' ובכן עלינו להוכיח להן שאין כלל צורך בכישופים שלהן, ואין אנו מבקשים אלא זאת, שירשו לנו לחטט קצת בארון הבגדים. כי אם כוח כשפים אין בנו, הרי מכל מקום כוח דמיון יש בנו וכוחו של זה אינו נופל בהרבה מכוחו של אשף.⁴⁷

ועם זאת, ואף שהאימהות – עקרות הבית – הן שנאלצו להתמודד באופן יומיומי עם גזרות הצנע, בדרך כלל

"עקרת הבית תטבע בשפע..." איור של אלישבע נדל בהארץ שלנו, ספטמבר 1952, שהופיע במסגרת כתבה על תקוות לשנה החדשה

סיכום

מה אפשר ללמוד מהשיח על הצנע בעיתונות הילדים של העשור הראשון למדינת ישראל? ראשית, כי בצד העובדה שההתייחסות לצנע הייתה לאומית והגדירה אותו כתוואי של הצלה כלכלית ליהודים, ימי הסער והפרץ של תקופת קום המדינה, שהצנע נכרך בהם, היו גם ימים של שידוד מערכות מוסרי, שהוליד תגובות שונות לתופעות של הפרת החוק.

שנית, מהדברים שנפרסו מעל דפי עיתוני הילדים אפשר להבין שבבנייתה של החברה הלאומית במדינת ישראל נתפסו קוראי העיתונים לא רק כמושאי משפט ומוסר, אלא גם כנושאים שלהם. מגמה זו אפיינה גם את גישתה של מערכת החינוך. עם כניסת משטר הקיצוב לתוקף נכתב בדבר המערכת של הד החנוך, כתב העת של הסתדרות

"קורת גג", והודגשה הרווחה בבית גדעון לעומת המחסור החומרי אצל העולים (3.12.1952). ז'אנר אחר שבו ניתן ביטוי לעניין זה היה הקומיקס – בני הוותיקים הוצגו באיורים כמיטיבים עם ילדי העולים: בהודמנות אחת אורימורי תרם את כל בגדיו למפעל "כסות החורף" בדבר לילדים (9.11.1949); בהמשך אירח ילדים עולים במיטה מרובת קומות (11.1.1950) – וכך עשה גם עוז החרוץ, שקורותיו אוררו בהצופה לילדים (25.1.1951). בדומה, דן ההרפתקן מהצופה לילדים יצר אומגות כדי להעביר את העולים לערים, למושבות ולכפרים (12.1.1950). רוח ההתנדבות השתקפה גם בכתיבה על תרומות שמקורן ביוזמות פרטיות. במדור הקוראים בהארץ שלנו, למשל, סופר על סטיפנדיה שקיבל יורם, בן למשפחה מבוססת, מטעם אחד ממפעלי החיסכון של התקופה, ונתנה לאמנון, בן למשפחה קשת יום, ועל כך זכה בתחרות "המעשה האבירי". בנאום שהובא בעיתון מצא לנכון מחנך הכיתה שלו להלל, בצד המעשה עצמו, את תרומת החיסכון על רקע ימי הצנע: "למותר לפרט פה את המעלות והסגולות שבהסכון בכללו בחיי הכלל והפרט [...] הוא מונע בזבוז ומותרות ומחנך לצנע ופשטות".⁴⁹ ברוח זו רווחו בעיתונים גם דיווחים על ילדים ששפר עליהם מזלם ותרמו כסף לטובת ילדים שידם אינה משגת לערוך מסיבות בר־מצווה.

רגש של חמלה עלה גם ביחסם של ילדים למבקשי תרומות ונדבות. בעיתונים הובאו טקסטים שעודדו את בני הדור הצעיר לפתח גישה זולתית, ומידת היענותם, כך סופר, עלתה לעיתים קרובות על זו של הוריהם. כך כתב הסופר מרדכי עובדיהו בדבר לילדים: "בימי צנע אלה רבים המתדפקים על דלת ביתי, מבקשי תרומות ותמיכות [...] רבים ושונים. כריבוי התובעים וכשוני מגמתם, כן שונה מידת היענותי להם: הכל לפי קירוב וריחוק מגמתם מהשקפת־עולמי".⁵⁰ לפי עובדיהו, דווקא בתו רצתה שיתרום יותר לנזקקים. בתגובה לתרומה שלא נראתה לה מספיקה, הביעה הקטנה את מורת רוחה:

והנה בתי מקדירה פניה כנגדי, על שלא נתתי דיי למטרה כה נעלה. גם כשהסברתי לה כמה מרובים צרכינו, וכי יש לקנות נעלים לה ולאחיה הקטן – לא נחה דעתה. – אבא, כשאני אהיה גדולה, – אמרה בסערת־רוחה – אוותר גם על נעלים וגם על בגדים ואתן את הכל לאומללים האלה. רגע בושתי בקטנות־מוחין שלי; אך עד־מהרה נחמתי והתגאיתי במעוף־לבה של בתי, זה הלב הצעיר והעז, שבכל דור תמיד כוחו עמו חדש לחבוק עולם, לתקן עולם.⁵¹

1 "מנות הצנע", דבר לילדים, 25.1.1950.

2 "קליטת העלייה והמלחמה ביוקר החיים", דברי הכנסת, 11.5.1949, כרך א, 491.

3 "המצב בחקלאות ובאספקת מזון", דברי הכנסת, 11.9.1951, כרך י, 36.

4 "מה נשמע אצלנו", הבקר, 28.9.1950. מצוטט אצל אורית רוזין, חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים (תל אביב, 2008), 36.

5 "משבוע לשבוע – טוב מראה עיניים", דבר לילדים, 14.1.1949; "משבוע לשבוע – אנו מתחילים בבנין", דבר לילדים, 8.6.1949.

6 "ילדים בתפקיד", דבר לילדים, 22.3.1950.

7 "הילדים יעזרו לממשלה", דבר לילדים, 11.10.1950.

8 "פרשת הימים – עליה וקליטתה", הצופה לילדים, 23.6.1949.

9 "הצנע", משמר לילדים, 26.5.1949.

10 "קיצוב בגדים ונעליים", משמר לילדים, 10.8.1950.

11 "משבוע לשבוע – שיטת הקצוב", דבר לילדים, 9.8.1950.

12 "פרשת הימים – ימים נוראים", הצופה לילדים, 11.9.1950.

13 "שמחות של ילדים", משמר לילדים, 3.11.1949.

14 "מדור הספר הטוב", משמר לילדים, 29.10.1952, ההדגשה שלי, ט"ד.

15 דבר לילדים, 18.10.1950, 25.10.1950, 1.11.1950.

16 "המלחמה בשוק השחור", משמר לילדים, 12.10.1950.

17 "הקיצוב – ו'השוק השחור'", הארץ שלנו, 7.2.1951.

18 "פרשת הימים – והיה מהחגנו טהור", הצופה לילדים, 12.10.1950.

19 "הימאים", משמר לילדים, 5.12.1951.

20 "עוד ישובו", משמר לילדים, 23.2.1955, 2.3.1955.

21 "בינינו", הארץ שלנו, ראש השנה תשי"ב.

22 "מה ההבדל בין 'אז' ל'עכשיו'?", הארץ שלנו, 15.4.1953.

23 "מה דעתך?", הצופה לילדים, 17.1.1952.

24 "לדעת...", הצופה לילדים, 26.5.1954.

25 "מלחמה לנו בשוק השחור!", דבר לילדים, 1.11.1950.

26 "האם אנו הילדים צריכים לעזור במלחמה בשוק השחור?", הצופה לילדים, 23.11.1950.

27 "אני חושב", הארץ שלנו, 4.3.1953.

28 "להם חוקנו", הצופה לילדים, 6.1.1949.

29 "כרטיסי מזון לפני 3000 שנה", הארץ שלנו, 21.2.1951.

30 "מטעמים של חלב", דבר לילדים, 4.2.1953.

31 "צנע", דבר לילדים, 31.8.1949.

32 [ללא כותרת], הארץ שלנו, 16.12.1953.

33 "פסח של השנה", משמר לילדים, 26.4.1951.

34 "ומה יקרה בתשי"ג?", הארץ שלנו, 17.9.1952.

35 [ללא כותרת], דבר לילדים, 9.8.1950.

36 [ללא כותרת], דבר לילדים, 30.8.1950.

37 [ללא כותרת], דבר לילדים, 18.10.1950.

38 "להטי פרצוף", משמר לילדים, 7.11.1950.

39 "הכבוד, הבצל ותפוחי האדמה", הארץ שלנו, 17.4.1952.

40 "ויהי לי לג'ירק", דבר לילדים, 2.4.1952.

41 שם.

42 "עשה לך גינה", הארץ שלנו, 19.9.1951.

43 "על תרנגולותי", דבר לילדים, 26.4.1950.

44 "שיר הגננית", משמר לילדים, 12.9.1951.

45 "מכתב ותשובה בצדו", דבר לילדים, 21.5.1952, ההדגשה במקור.

46 "קישוט הסוכה", דבר לילדים, 1.10.1952.

המורים העבריים בישראל, כי "החניך יעביר את דבר הצנע מביה"ס אל בית הוריו. ובהיות הוא עצמו נתון באוירה זו, ודאי שתלווה אותו בכל אשר ילך ובכל אשר יבוא. הרי דוגמאות לא מעטות ידועות לנו בתולדות חינוכנו לכך, שבכוח החניכים שולבו ערכים חשובים בסביבה המשפחתית [...] תיווסף נא עליהם גם המצוה החינוכית של חיי צנע".⁵² עיתוני הילדים חברו לרוח החינוכית בהקשר הזה, והועידו לנמעניהם תפקיד משמעותי במיוחד – להשפיע על המתחולל במסגרת המשפחתית, לדחוק בהורים להשתתף בהתנדבות למען העולים והנוקקים ברוח קולקטיביסטית, להוקיע את התלוונות, בין היתר של האימהות, ולהגיב להפרות החוק של המבוגרים.

שלישית, מהעיתונים אפשר ללמוד על חוויות הצנע השונות מבחינה סקטוריאלית-פוליטית, שבהן התנסו ילדים בארץ. כל עיתון התמקד בערכים שהיה מעוניין להנחיל לנמעניו, וכך נחשפה תפיסת מציאות מרובת רבדים ואף סתירות. ואולם, בצד מחויבותם הפוליטית השונה של העיתונים, בכל זאת היה ביניהם הרבה מן המשותף, והוא נכרך באותן אסטרטגיות התייחסות שיצקו תוכן במטבע הלשון "המשפט הסמוי מן העין", שאותו הטביע בעברית חוקר המשפט והתרבות מנחם מאוטנר, המתאר את המשפט כרכיב שנוכח בחיי האזרחים בדרכים יומיומיות, גם אם עלומות לעיתים. במקרה המבחן של הצנע בעיתונות הילדים, עולם המשפט בא לידי ביטוי הן בטון הכתיבה המחנך שנגע למשטר המשפטי והן בטיב התביעות שהעלו העיתונים מהקוראים הצעירים, שנקשרו בדין בדרכים ישירות אך לעיתים גם באופנים עקיפים או חבויים, סמויים מן העין.

במהלך שנות ה-50 התבטלו בהדרגה מגבלות משטר הקיצוב והמצב הכלכלי במדינה השתפר. אט-אט הסתמן בה הצנע כזיכרון רחוק, והמשק יצא מן המיתון ונכנס לתקופה של צמיחה מהירה ומרשימה. ואולם, אם מתבוננים בתקופה שבה הועמד שלטון החוק למבחן באמצעות הגזרות – שהיו למרכיב משמעותי בחיי היומיום של רבים – אפשר להבחין בכך שעיתוני הילדים נקטו דרכים שונות כדי לערב את הקוראים במצב המורכב. לצד הערכים שהעיתונים קידמו בכתיבתם ונקשרו בצנע עצמו – הצניעות, ההסתפקות במועט, הייצור העצמי, הלוחמה במפרי חוק וההתחשבות בעולים ובנוקקים אחרים – הם העבירו לילדים מסרים ברורים על תפקידם האופרטיבי במסגרת המדינה הריבונית ועל הצורך לקיים את חוקיה. כל זאת – בחסות רעיונות בדבר עליונות המדינה, שטובתה ארוכת הטווח הוצגה כקודמת בסדר העדיפויות לרווחתם המיידית של אזרחיה בהווה.

- 47 "התקן לך מסכה ותחפושת", הארץ שלנו, 5.3.1952.
 48 "מכתב גלוי אל הילדים בישראל", דבר לילדים, 20.12.1950.
 49 "מבצע אבירות בכתה ז'", הארץ שלנו, 9.12.1953.
 50 "לב צעיר", דבר לילדים, 7.4.1954.
 51 שם.
 52 "הדי השבוע - משטר הצנע - והחינוך", הד החנוך, 26.4.1949.

אורית רוזין, **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים** (תל אביב, 2008).

תמי רזי, "ראויה המשפחה שיכנוה מחדש": תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט", בתוך אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט** (רמת-גן, תשע"א), 21-56.

רימה שיכמנטר, **חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה** (ירושלים ושדה בוקר, 2014).

Assaf Likhovski, "'Training in Citizenship': Tax Compliance and Modernity", *Law and Social Inquiry* 32:3 (Summer 2007), 665-700.

Guy Seidman, "Unexceptional for Once: Austerity and Food Rationing in Israel, 1939-1959", *Southern California Interdisciplinary Law Journal* 18:1 (2008), 95-130.

מקורות

- תמונות בעמודים 77, 79: הארכיון הציוני המרכזי
 תמונות בעמודים 81, 83, 85: Fritz Cohen, לשכת העיתונות הממשלתית
 תמונה בעמוד 87 (למעלה): עיתון **דבר לילדים**, 18.10.1950
 תמונה בעמוד 87 (למטה): עיתון **דבר לילדים**, 20.12.1950
 תמונה בעמוד 88: עיתון **משמר לילדים**, 1950
 "שיר הגננית" בעמוד 89: ארכיון השומר הצעיר יד יערי, אוסף **משמר לילדים**
 תמונה בעמוד 91: עיתון **הארץ שלנו**, ספטמבר 1952

לקריאה נוספת

נחום גרוס, "כלכלת ישראל", בתוך צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח** (ירושלים, 1997), 137-150.

טליה דיסקין, "משפט משלנו: חוק ומוסר בעיתונות הילדים והנוער במדינת ישראל, 1948-1958" (אוניברסיטת תל אביב - הפקולטה למשפטים, עבודת דוקטור, 2016).

רון חריס, "המתה בין תרבויות משפטיות: עיצוב המשפט הישראלי בעשור הראשון", בתוך **המשפט הישראלי - השנים המעצבות: 1948-1977** (בני ברק, 2014), 57-82.

מנחם מאוטנר, "המשפט הסמוי מן העין", בתוך **משפט ותרבות** (רמת-גן, 2008), 200-224.

מאיה מארק, "כשהדין לא נוקב את ההר: בתי הדין המנהליים ויחסי הרשויות בתחומי קיצוב המזון והגבלת דמי השכירות בשנים הפורמטיביות של המדינה" (אוניברסיטת תל אביב - הפקולטה למשפטים, עבודת מוסמך, 2010).

מרדכי נאור (עורך), **עולים ומעברות, 1948-1952: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר** (ירושלים, 1986).

רוברט קאבר, **נומוס ונראטיב**, בתרגום אביעד שטיר (ירושלים, 2012).